

УДК 159. 923

ПЕТЬКОВ В. А.

Херсонський державний університет

ОСОБИСТІТЬ ЗАСУДЖЕНИХ В УМОВАХ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ЯК ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

У статті розглядаються основні підходи до сутності поняття «особистість засуджених в умовах позбавлення волі».

Ключові слова: особистість засудженого, психологічні прояви, рецидив, ресоціалізація, психологічний, педагогічний та соціальний вплив, педагогічна занедбаність.

Зміст попередження рецидиву та ресоціалізації особистості засуджених, а також їх виправлення багато у чому залежить від ступеня вивчення їх особистості. З огляду на нагальність проблеми, доцільним є вивчення особистості засудженого особливо в умовах позбавлення волі з метою виявлення індивідуальних проявів психічних особливостей та соціальних питань, які потребують вирішення. На основі цього повинні розроблятися і реалізовуватися програми соціально-психологічного впливу на засуджених.

У практичній діяльності виправних установ чільне місце посідає реалізація відбування покарання – утримання особистості в умовах позбавлення волі. Особистість засуджених досліджували як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники, зокрема: Т. І. Белавіна, Г. С. Костюк, С. Д. Максименко, М. Б. Метелкін, К. К. Платонов, В. М. Синьов, В. В. Сулицький. Проте організація виправлення засуджених не включає у себе етап безпосереднього вивчення особистості, що порушує систему взаємодії методів психолого-педагогічного впливу на особистість та вирішення їх соціальних питань, що призводить до серйозних помилок при здійсненні практичних заходів виправного впливу на засуджених. Тому метою нашої статті є обґрунтування сутності поняття «особистість засуджених в умовах позбавлення волі» для вивчення їх психологічних особливостей.

Як зазначає А. С. Михлін, «вивчення особистості засудженого є необхідним для вирішення всіх питань, пов'язаних із завданнями діяльності виправних установ» [10, с. 39].

Необхідність вивчення особистості засудженого, з точки зору М. В. Елеськіна, обумовлена тим, що «будь-який колектив засуджених, з одного боку, має своє психологічне обличчя, з іншого – складається з декількох десятків і сотень індивідуумів з різним ступенем соціально-педагогічної занедбаності і криміналізації, які вимагають різноманітних заходів психолого-педагогічного впливу, що відповідають їх психо-

логічним особливостям та загально психологічним показникам» [3, с. 45–48].

Вивчення особистості засуджених в умовах позбавлення волі вимагає обґрунтування рівня їх психолого-педагогічної занедбаності, прогалин у процесі їх соціалізації. Водночас потрібно виявити і ті позитивні риси та прояви, які мають засуджені, та на які можна спиратися для реалізації завдань перевиховання. За твердженням Т. Є. Ігошева: «... у процесі перевиховання засуджених необхідно брати до уваги та використовувати їх позитивні якості, спрямовуючи їх на адекватний розвиток особистості» [4, с. 42–53]. Слушно при цьому акцентувати увагу на позицію А. С. Макаренка, який наголошував, що «у кожній людині слід бачити особистість» [8, с. 37].

Глибоке та всебічне дослідження психологічних особливостей засуджених в умовах позбавлення волі можливо лише на основі використання загального понятійного апарату, який виступає методологічним засобом наукового дослідження. Тому доречно зупинитися на тлумаченні поняття «засуджений», позаяк це сприятиме правильному підходу до розуміння окресленої проблеми. Ґрунтуючись на узагальненому підході до розуміння поняття «особистість», акцентується увага на визначенні саме психологічних особливостей засуджених та на ознаках, властивих лише для цієї категорії особистості, що відрізняють її від інших представників макросоціуму.

Юридичне трактування особистості засудженого починається з того, що «засуджений – це особа, щодо якої вирок, винесений судом, вступив у законну силу і яким призначено покарання. Слід зазначити, що особливого правового статусу засуджені не мають, вони зобов'язані виконувати всі закони, як і особи, не засуджені за злочини. А тлумачний словник української мови категорію «засуджені» подає як «осіб, визнаних винними будь-яким юридичним органом, уповноваженим на це відповідно до національних законів. За визначенням юридичної на-

уки, «засуджений – офіційна назва ув'язненого, від імені якого судовий вирок вступив у законну силу. Поняття «засуджений» – це юридично відповідальна особа, яка скоїла будь-яке протиправне (злочинне) діяння та відбуває за це покарання у вигляді позбавлення волі. У першому випадку аналізуються, перш за все, соціальна позиція особистості, що відповідає її соціальній нормі, її сприйняттю й обов'язковому виконанню. Акцент здійснюється на соціальній зумовленості поведінки особистості як об'єкті соціального впливу. У другому випадку особистість розглядається як активний учасник суспільних відносин [15]. Отже, засуджений – це особа після винесення звинувачувального вироку суду.

Синонімами цього поняття є слова «злочинець, злодій» (з російської); «правопорушник» (юридичне); «зловмисник», «тать» (застаріле); «варнак» (застаріле, просторічне); «лиходій» (застаріле). Для нашого дослідження обрано категорію «засуджений», тому що вона включає у себе всі синонімічні поняття та передбачає умови позбавлення волі.

Як психологи, так і криміналісти вважають, що вивчення особистості засудженого вимагає системного підходу, який полягає у дослідженні особистості засудженого як складної ієрархічної системи, у якій з'ясовуються елементи, що мають прямий зв'язок зі злочинною поведінкою; у пізнанні через її діяльність, через взаємодію з соціальним середовищем, особливо з соціальним мікросередовищем [6; 15].

Значений підхід дозволяє об'єднати прояви психологічних особливостей особистості злочинців у певні типологічні види. Так, К. К. Платонов дає розгорнуту класифікацію особистостей злочинців: обтяжений тип із внутрішнім потягом до скоєння повторних злочинів; здатний реалізувати злочини під впливом обставин, що склалися; злочинці випадкові, для яких притаманний високий рівень правосвідомості, глибоке каяття, але пасивне ставлення до правопорушень інших; високий рівень правосвідомості, схильний до протидії правопорушень інших [13].

Учені розглядають психологічні характеристики різних категорій злочинців згідно з подіями реального життя, виокремлюючи три градації їх особистості: загальний тип злочинця; особистість злочинця певної категорії; особистість злочинця певного виду. Доречною також вважають кримінально-правову характеристику особистості засуджених, оскільки вона зорієнтована насамперед на визначення ознак, які можуть вплинути на загальні особливості особистості –

досягнення певного віку, осудність, наявність чи відсутність ознак спеціального суб'єкта, або на призначення покарання – наявність чи відсутність судимості, стать, вік. Кримінологічна характеристика особистості засудженого, з психологічної точки зору, об'єднує ознаки, які можуть розкрити і пояснити причини злочинної поведінки і сприяти її запобіганню у майбутньому. Кримінально-виконавча характеристика особистості засудженого визначає ті ознаки особистості, врахування котрих має значення для ефективного перебігу покарання: участь у загальноосвітній програмі та професійній підготовці, дотримання режиму утримання у виправному закладі і ставлення до праці, виховних заходів [9].

О. М. Олійник досліджував чинники, які сприяли виправленню засуджених, зокрема: свободу – чутливість до додаткових обмежень і заборон; здоров'я, яке залежить від особливостей умов відбування покарання, спілкування з близькими та родичами, коли вкрай рідкісні зустрічі з ними порушують родинні і соціальні зв'язки, сприяють напруженості відносин, загострюють сексуальну спрагу; потреба у психічній розрядці, відсутність різноманітного дозвілля та інших природних форм зменшення напруги стимулює розвиток конфліктів; духовна або моральна підтримка, її відсутність є причиною виникнення почуття самотності і своєї непотрібності; зацікавленість у праці [12].

Г. Ф. Хохряков досліджував особливості впливу ціннісних орієнтацій на поведінку засуджених. Вивчалось життя до відбування покарання у місцях позбавлення волі і передбачуване життя після виходу на свободу; «Я», тобто власна особистість, та «інші»; справедливість; сім'я – дружина (дівчина, наречена); друзі, праця, професія, навчання; стосунки з керівництвом, режим як умова відбування покарання, матеріальні блага [16].

З огляду на вищезазначене, з'ясування загальних особливостей засуджених в умовах позбавлення волі повинне ґрунтуватися на розумінні категорії «особистість засудженого» як інтегральної якості особистості, яка скоїла злочин і включає у себе взаємопов'язаний комплекс соціально-демографічних, психологічних, кримінально-правових та інших ознак, які безпосередньо або опосередковано обумовлюють злочинну поведінку і характеризують їх суспільну небезпеку. Своєрідність особистості засуджених проявляється, перш за все, у їх психологічних проявах темпераменту, характеру, здібностей, інтересів, установок, соціалізації.

На часі у спеціальній літературі є поширеною тенденція вивчення засуджених в умовах позбавлення волі у відриві від соціальних умов їх життя і діяльності. Протиставлення соціального психологічному є неправильним, позаяк соціальні впливи діють через психічне, яке, у свою чергу, є результатом минулого впливу соціального. Психіка і природні потяги причетні до будь-якого поведінкового акту, у тому числі і проти-законному. Тому неможливим є зведення особистості засуджених тільки до їх соціального оточення, до сукупності тих соціальних функцій і ролей, які вони виконують, відбуваючи покарання у місцях позбавлення волі.

Таким чином, підхід до проблеми особистості засуджених передбачає єдність соціального, психологічного і фізичного, детермінуючись єдиним біосоціальним чинником.

Психологічні особливості засуджених на початковій стадії перебування в умовах позбавлення волі обумовлюються також відсутністю ясної перспективи майбутнього, що призводить до зниження життєвої активності, зневіри у себе та у своє майбутнє.

Знання про рівень соціального функціонування особистості в умовах позбавлення волі, на нашу думку, є критерієм повноцінності її психологічної діяльності, яка полягає в тому, що в умовах режиму установи формується і розпізнається сутність взаємодії суб'єкта з середовищем існування. Суб'єкт як носій психіки і свідомості володіє певним діапазоном можливостей сприйняття зовнішніх впливів і здібностей вибору чи зміни середовища проживання, а в умовах позбавлення волі існує обмежений спектр таких впливів на суб'єкта, що ним сприймаються.

Звертаємо увагу на те, що суб'єкт може модифікувати свою поведінку відповідно до зміни свого внутрішнього стану і місця перебування; перевищення можливостей або здібностей суб'єкта як у силу їх вичерпання, так і внаслідок розширення діапазону зовнішніх впливів, формує специфічні психологічні прояви відповідно до його кримінальних дій, які супроводжуються відповідною поведінкою і звужують його соціальне функціонування.

Саме ці умови потребують дотримання режимних вимог, які суб'єктивно, по-різному, сприймаються і переживаються засудженими. Перш за все, різні глибина, сила і тривалість переживань засудженими покарання, режим утримання виконують функцію формування тих чи інших особливостей особистості у зв'язку з певним ритмом діяльності, що забезпечується за допомо-

гою: 1) охорони і нагляду за ними; 2) використання заходів заохочення і стягнення; 3) застосуванням особливих заходів безпеки – кайданків, гумових кийків, гамівних сорочок та зброї. Основним показником впливу режиму утримання як чинника позбавлення волі є його суворість і неухильність виконання. Засуджені у переважній більшості спокійно ставляться до виконання режимних умов і, усвідомлюючи їх невідворотність, змушені прийняти їх без внутрішніх протестів і конфліктів [10].

Так, ще М. Н. Гернет зазначав, що «особливості того чи іншого режиму у тій чи іншій в'язниці проходять через кожного ув'язненого по-різному: в одних вони такі ж глибокі, як глибокі колії від важко навантаженого вазу у багнюці. В інших ці сліди – лише брижжі на річці після пароплава, які дуже швидко або зовсім зникають...» [2, с. 7-8].

Суб'єктивне сприйняття і ставлення до покарання в умовах позбавлення волі залежить від виду режиму утримання, ставлення засудженого до вироку, наявності судимостей у минулому, строку перебування у виправній установі, індивідуальних особливостей засудженого, віку, статі, сімейного та соціального стану, освітнього рівня, наявності професії.

Вивчаючи психологічні основи виправлення, О. Г. Ковальов звертає увагу на соціально-психологічні дефекти особистості засуджених, які значною мірою визначаються їх негативним ставленням до праці, відсутністю співвідношення між потребами і мірою праці. Однак, праця може і повинна впливати на особистість засудженого з укоріненою психологією утриманця, допомогти такій особистості знайти своє місце у житті та стати повноправним членом суспільства [5].

У виправній установі засуджені займають певний статус, який зобов'язує їх до виконання режимних умов, тоді як взаємовідносини серед засуджених найчастіше носять неформальний характер. Непоко́ра певним приписам може спричинити серйозний конфлікт. У зв'язку з цим особлива увага надається виховній роботі з засудженими, яка характеризується різним рівнем сприйняття виправного впливу. Необхідно пам'ятати, що сприйняття цього впливу є вихідною точкою відліку для регуляції поведінки, формування відповідного ставлення до дійсності окремих індивідів і соціальних груп, у тому числі різних категорій засуджених. Без знання психології, врахування особливостей особистості засуджених не можна вести мову про їх виправлення

[1]. Одним із соціальних чинників, що потужно впливає на формування особистості засуджених, є навчання в умовах позбавлення волі з метою надолуження прогалин, які призвели до антисоціальних учинків. Чільне місце у цьому процесі посідає формування відповідального ставлення кожного до самого себе, оточуючих та скоєного.

Отже, теоретичний аналіз проблеми дослідження переконливо доводить, що, не дивлячись на велику кількість юридичних, психологічних досліджень, поняття «особистість засудженого» поки що не має конкретного визначеного змісту, і носить в основному робоче, допоміжне значення, дозволяючи здійснювати науковий аналіз різних категорій засуджених та особливостей їх особистісних проявів.

Поняття, що розглядається у нашій статті, включає у себе соціальні риси і властивості, характерні для більшості засуджених, і які тією чи іншою мірою наявні й у законотворчих громадян, проте у роботі з обраною категорією досліджуваних слід урахувати гендерні особливості, вік та освітній рівень.

Тому психологічні особливості особистості засуджених в умовах позбавлення волі будуть відображати різноманітності їх утворення, їх характер і роль в етимології антисоціальної поведінки, їх взаємозв'язок і взаємодію. Загальну характеристику особистості засудженого вивчаємо з урахуванням соціально-демографічних, психологічних особливостей та соціальних проявів особистості в умовах позбавлення волі. Психологічні прояви особистості засудженого, переслідуючи різні конкретні цілі, не співпадають між собою, проте доповнюють одна одну, знаходяться у тісному взаємозв'язку і допомагають вивчати особистість у різних її аспектах.

Отже, особистість злочинця, у нашому випадку засудженого, – це сукупність соціально-демографічних, соціально-психологічних, моральних і правових властивостей, ознак, зв'язків, відносин, що характеризують особу, яка скоїла злочин, що впливають на її злочинну поведінку, тобто особистість засудженого розуміється як сукуп-

ність властивостей людини, яка здійснила неправне діяння, що складає її індивідуальність.

Слід зазначити, що стаття не вичерпує всієї проблеми вивчення особистості засуджених в умовах позбавлення волі, і відкриває перспективи для подальшого вивчення означеної особистості.

Список використаних джерел

1. Білецький В. Вплив пенітенціарної системи на психологічний стан засуджених / В. Білецький. // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності / Донецький інститут внутрішніх справ. — 2000. — № 3. — С. 41—46.
2. Гернет М. Н. Социальные факторы преступности. / М. Н. Гернет — М.: Университетская тип., 1905. // Allpravo. Ru — 2004. — 203 с.
3. Елеськин М. В. Особенности криминологической характеристики личности преступника, совершившего преступление в исправительном учреждении / М. В. Елеськин // Уголовно-исполнительная система: право, экономика, управление. — 2008. — № 6. — С. 45—48.
4. Игошев Т. Е. Типология личности и мотивация преступного поведения / Игошев Т. Е. — Горький: [б. и.], 1974.
5. Ковалев А. Г. Психические особенности человека. В 2-х т. — Том 1. — Характер / А. Г. Ковалев, В. Н. Мясцев. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1957. — 264 с.
6. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. — М.: Смысл, 2004. — 352 с.
7. Ломброзо Ч. Преступление. Новейшие успехи науки о преступнике. Анархисты. / Ч. Ломброзо. — М.: ИНФРА-М, 2004. — 320 с.
8. Макаренко А. С. Избранные педагогические произведения в 4 томах. Т. 4 / А. С. Макаренко — М.: [б. и.], 1977. — 37 с.
9. Марцинковская Т. Д. История психологии / Т. Д. Марцинковская. — [4-е изд., стереотип.]. — М.: Академия, 2004. — 544 с.
10. Михлин А. С. Общая характеристика осужденных / А. С. Михлин. — М.: [б. и.], 1990. — 234 с.
11. Мясцев В. Н. Психология отношений: [избранные психологические труды] / В. Н. Мясцев; под ред. А. А. Бодалева. — М. Воронеж: РАО Моск. психолого-социальный институт, 2004. — 399 с.
12. Олейников В. С., Адаптация солдат внутренних войск / В. С. Олейников, Н. И. Манько. — Л.: ЛВГУ МВД СССР, 1976. — 74 с.
13. Платонов К. К. Структура и развитие личности / К. К. Платонов. — М.: Наука, 1986. — 255 с.
14. Сапогова Е. Е. Психология развития человека / Е. Е. Сапогова. — М.: Аспект Пресс, 2005. — 460 с.
15. Синьов В. М. Основы пенитенциарной педагогики и психологии: [посібник] / В. М. Синьов. — Біла Церква: [б. в.], 2003. — 101 с.
16. Хохряков Г. Ф. Парадоксы тюрьмы / Г. Ф. Хохряков. — М.: [б. и.] 1991. — 97 с.

ПЕТЬКОВ В. А.

ЛИЧНОСТЬ ОСУЖДЕННЫХ В УСЛОВИЯХ ОГРАНИЧЕНИЯ СВОБОДЫ КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕММА

В статье рассматриваются основные подходы к пониманию категории «личность осужденных в условиях лишения свободы».

Ключевые слова: личность осужденного, психологические проявления, рецидив, ресоциализация, психологическое, педагогическое и социальное влияние, педагогическая запущенность.

PETKOV V. A.

PERSONALITY CONVICTED UNDER RESTRICTION OF FREEDOM AS A PSYCHOLOGICAL PROBLEM

The main approaches to understanding of the category of «person convicted under the conditions of confinement» are considered in this article.

Keywords: personality of the convict's, psychological manifestations, relapse, re-socialization, psychological, educational and social influence, educational abandonment.

Стаття надійшла до редколегії 26. 04. 2013 року.

УДК: 159. 923. 2

ПИТЛЮК-СМЕРЕЧИНСЬКА О. Д.

Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»(м. Київ)

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ СТАТЕВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

У статті розглядається проблема психологічних особливостей формування статевої ідентичності підлітків. Зконцентрована увага на описі стадіальності та вікових характеристиках статевої ідентичності. Визначено роль біологічних та соціальних чинників у цьому процесі. Проаналізовано основні завдання та напрями статевого виховання, які необхідно реалізувати батькам, педагогам та психологам у роботі з підлітками. Описано окремі дані експериментального дослідження.

Ключові слова: статева ідентичність, статева культура, статева роль, статево виховання, маскулінний тип, фемінний тип, андрогінний тип, генетичні програми.

Формування статевої ідентичності – одне з головних завдань розвитку особистості у підлітковому віці, а її зміст залежить від соціальних очікувань соціуму. Важливо враховувати той факт, що становлення статевої ідентичності підлітка відбувається в умовах соціалізації із акцентом на відтворення домінуючої статевої культури, а це, у свою чергу, свідчить про її соціокультурне формування.

Складність вивчення процесу формування статевої ідентичності підлітка в умовах сучасних суспільних перетворень пов'язана з тим, що раніше існували традиційні зразки мужності та жіночності. У сучасних умовах ці зразки багато у чому змінилися і продовжують змінюватися. Підліток, вибудовуючи власну картину світу, свій новий образ «Я», не обмежується пасивним засвоєнням норм і ролей, а прагне самостійно й активно осмислювати і формувати свою статево ідентичність.

Підлітки по-різному сприймають соціокультурні параметри категорій «чоловіче» і «жіноче», що обумовлюють розходження у ступені психологічної інтеріоризації чоловічих і жіночих рис. До численних труднощів підліткового періоду, обумовлених кризою фази переходу від дитинства до дорослості, сьогодні додається ще й нечіткість вимог до виконуваних ними статево ролей.

Як доведено вченими, статево відмінності, хоча і спираються на біологічні психофізіологіч-

ні відмінності між статями, все ж таки більшою мірою детерміновані культурою і соціальними нормами суспільства. Цю думку поділяють дослідники, що займаються вивченням питань саморозвитку : Б. Г. Ананьєв, Т. М. Березіна, Р. Бернс, І. С. Кон, О. М. Леонт'єв, Н. А. Логінова, В. Г. Маралов, Н. Є. Харламенкова, Ю. М. Орлов, В. І. Слободчиков, І. І. Чеснокова [1; 2; 3; 5; 8]

У цій статті ми спробуємо здійснити теоретичний та практичний аналіз психологічних особливостей статевої ідентифікації, зокрема дослідити ключові особистісні характеристики, які впливають на процес статевої ідентифікації у підлітковому віці. Виходячи з вище описаного, об'єктом нашого наукового інтересу є статева ідентифікація підлітків як складова особистісного становлення.

Розгляд окресленої проблематики ми розпочнемо з визначення основних необхідних для аналізу понять. Так, психологічна стаття визначається науковцями як сукупність певної статевої ідентичності, тобто відчуття й усвідомлення своєї статевої належності та пов'язаної з нею психосексуальної орієнтації (наприклад, потяг до протилежної статі), і соціосексуальні орієнтації, тобто системи статево ролей, у світлі якої індивід розрізняє критерії «мужності» і «жіночності», оцінює себе за цими критеріями, претендує на відповідну діяльність і соціальний статус [2; 4]. Статева ідентифікація, як одне з